

**ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ԿԱԴԱՊԱՐՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ**

Հին հայերենն ունեցել է հարուստ և ճկուն բառապաշար, ինչը միաժամանակ բառակազմական կենսունակ հնարավորություններ է ընձեռել: Այդ հանգամանքը նպաստել է մեր լեզվի բառապաշարի հարստացմանը, այդ թվում և գիտական ոլորտի բառերի, մանավանդ երբ փոխառվում էին տերմինային բառերի նշանակությունները և սեփական լեզվական միջոցներով ստեղծվում համապատասխան բաղադրություններ:

Տերմինային բաղադրությունների քննությունը, դրանց բառակազմական կաղապարների առանձնացումը տերմինաբանության կարևոր խնդիրներից են: Իսկ «բառակազմական միավորների մեջ փոխառյալ տարրերի առկայությունը, բառակազմական կաղապարների պատճենումը, ոչ գործուն բառակազմական միավորների գիտակցված ակտիվացման և արհեստականորեն ստեղծված բառակազմական տարրերի ներմուծման փաստը, անհատական բառատեղծական լայն հնարավորությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ բառային մակարդակը (այդ թվում բառակազմական համակարգը) լեզվական այլ մակարդակների համեմատ՝ աչքի է ընկնում առավել շարժունությամբ և «թափանցելիությամբ» արտալեզվական հանգամանքների հետ ավելի որոշակի կերպով»¹: Այս փաստն ապացուցում են լեզվական իրողությունները, իսկ ստեղծված «բառակազմական նորամուծությունները թե՛ կաղապարների և թե՛ նյութական միավորների առումով մտան լեզվի մեջ և պահպանվեցին որպես նրա օրգանական մասը»²:

Բառակազմությունը՝ որպես լեզվական համակարգի միջակա մակարդակ, իրար է կապում բառապաշարը և քերականությունը: Մի կողմից այն նպաստում է բառակազմի համալրմանը, երբ լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերի հիման վրա ստեղծվում են նոր բառեր, իսկ մյուս կողմից՝ բառակազմական ածանցները, ավելանալով բառին, նրան հաղորդում են որոշակի քերականական իմաստ՝ դրանով իսկ ընձեռելով անհրաժեշտ վերլուծություններ կատարելու հնարավորություն:

Բառակազմության հիմնական հասկացությունը բառն է: Այստեղ նույնացնում ենք բառ և տերմին հասկացությունները, քանի որ կառուցվածքային առումով նրանք դիտվում են նույն հարթության մեջ:

Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է բաղադրյալ բառերին, որոնք, բաղկացած լինելով բառակազմական նվազագույն միավորներից, ենթարկվում են տրոհման:

Գրաբարում փիլիսոփայական տերմիններն արտահայտվում են պարզ կամ արմատական և բաղադրական կաղապարներով:

Պարզ կամ արմատական կաղապարներ

Պարզ կամ արմատական կաղապարներ ունեն այն բառերը, որոնք բաղկացած են մեկ հիմնական ձևային:

Մեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում պարզ կամ արմատական կաղապարները շատ չեն: Ինչպես՝ *ազգ, աշխարհ, արմատ, բան, գոյ, է, հաստ, հոգի, մարմին, նիւթ, որակ, պատճառ, սկիզբ, տարր* և այլն: Պարզ տերմինները բառակազմական տեսակետից անտրոհելի են, թեպետ, ինչպես նշել է Գևորգ Ջահուկյանը, «բառերը իմաստապես անվերլուծելի միավորներ չեն: Լեզվի զարգացման յուրաքանչյուր տվյալ փուլում լինում են՝ ա)բառեր, որոնք այդ լեզվով խոսողների գիտակցության մեջ հանդես են գալիս որպես անվերլուծելի տարրեր, թեև պատմականորեն դրանք կարող են բաղադրի լինել»³: Սա նշանակում է, որ ծագմամբ և պատմականորեն բոլոր բառերը կազմությամբ պարզ չեն: Պարզ տերմիններին բնորոշ ամենակարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք բառակազմական բաղադրիչների այլևս չեն բաժանվում, բայց որպես այդպիսին մասնակցում են բաղադրյալ տերմինների ստեղծմանը: Ինչպես՝ *սկիզբ-անսկիզբ-սկզբնաւոր-նախասկիզբ-անսկզբնակից*,

¹ Լ. Հ ռ վ ս փ յ ա ն, *Գրաբարի բառակազմություն*, Եր., 1987, էջ 362-363:
² Նույն տեղում, էջ 363:
³ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Եր., 1974, էջ 150:

գոյ-գոյակ-ինքնագոյ-ինքնագոյակ-անգոյ-չգոյ, մարմին-մարմնատր-մարմնապէս, նիւթ-նիւթականք- աննիւթ-աննիւթական և այլն:

Ածանցական կաղապարներ

Տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք հիմքի և ածանցի քննության հետ:

«Հիմք է կոչվում բառի յուրաքանչյուր իմաստակիր հատված, որից առանձնացվում է տվյալ եզրային՝ քերականական ձևությոնը, թեև այդ հատվածը ինքնին կարող է նույնպես քերականական ձևությոններ պարունակել»⁴, իսկ «ածանցման հիմնակաղապարն է մեկ հիմնական և մեկ երկրորդական ձևությի բաղադրությունը»⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ հիմքը բառակազմական դասերի մեջ հանդես է գալիս որպես բառի հիմնական և անփոփոխ մաս և, միաժամանակ, հիմնական և երկրորդական ձևությոնների հետ զուգորդվելու դեպքում կարող է ստանալ հատուկ ձևավորում:

Փիլիսոփայական ածանցավոր տերմինները բավական մեծ թիվ են կազմում գրաբարում:

Արմատական տերմինները՝ որպես հիմնական ձևությոններ, ստանում են զանազան ածանցներ, որոնք որոշակի են դարձնում նրանց արտահայտած նշանակությունը: Այդ տերմինների բառակազմական նկարագիրը պատկերացնելու համար մենք խմբավորել ենք դրանք ըստ հիմքի կազմության:

Փիլիսոփայական տերմինների ձևավորման գործում կարևորվում է հունարան դպրոցի դերը, ուստի առաջին հերթին առանձնացնենք այն տերմինները, որոնք ստեղծվել են հենց հունարան դպրոցի կերտած նախածանցներով՝ առաջնորդվելով վերոնշյալ մոտեցմամբ: Այսպես՝

ա) Պարզ կամ արմատական հիմքեր. «սրանք միաձևությ են, համընկնում են արմատի հետ և բառակազմական տեսանկյունից անտարրալուծելի են. դրանք ածանց են ստանում կամ սկզբից կամ վերջից»⁶ (տվյալ դեպքում միայն սկզբից), ինչպես՝ ապագայ, ապառնի, բացարձակ, ընդունակ, նախասկիզբ, ներկայ և այլն:

բ) «Ածանցող հիմքը ածանց է առնում սկզբից և վերջից»⁷. այսօրինակ կառույցները մեծ թիվ են կազմում փիլիսոփայական տերմինների շարքում, ինչպես՝

ապաբանութիւն	ընդհանրական	ներշնչական
առածգական	հակադրութիւն	ներշնչանք
առասացութիւն	հակակայութիւն	ստորադրութիւն
բաղադրութիւն	հակառակութիւն	ստորասացութիւն
բաղանունութիւն	հակասութիւն	ստորասութիւն
բաղդասութիւն	նախագիտութիւն	վերաբանական
բաղխոհական	նախախնամութիւն	վերաբերութիւն
բացատրութիւն	ներանձնական	տրամաբանութիւն
բացերևութիւն	ներգործական	տրամախոհութիւն
ենթակայութիւն	ներդաշնակութիւն	տրամախօսութիւն
ենթակացութիւն	ներհմտական	և այլն:

գ) Բաղադրական հիմքերն իրենց կազմությամբ լինում են սերող և բաղադրող:

Երբ բաղադրական հիմքին ավելանում է ածանց կամ այլ բաղադրական հիմք, հիմքը սերող է, իսկ բաղադրող հիմքն ավելանում է սերող հիմքին՝ կազմելով նոր բաղադրություն: «Նախածանցավոր բաղադրությունների մեջ հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե որն է սերող հիմքը՝ նախածանցո՞վ, թե՞ առանց նախածանցի մասը, ըստ որում շատ դեպքերում հնարավոր է թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը»⁸: Էդ. Ադայանն առաջարկում է իր լուծումը. «Այն բոլոր դեպքերում, երբ մեր արդի լեզվում առկա է նախածանցով

⁴ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 159:
⁵ Լ. Հ ն վ ս ե փ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 158:
^{*} Հունարան դպրոցի կերտած նախածանցներն են՝ ապ-, աւել-, առ-, ատր-, արդ-, արտ-, բակ-, բաղ-, բար-, բաց-, գաւ-, գեր-, դեր-, ենթ-, զկնի, զով-, ընդ-, ըստ-, թափ-, թեռ-, ին/ըն-, խուն-, կանուխ, կար, հակ-, հիւ-, մակ-, մատ-, մուշտ-, յաղագս, յար-, յետ-, նախ-, ներ-, նը-, շաղ-, շար-, պատ-, պար-, ջոկ-, ստոր-, վաղ-, վսան, վեր-, տար-, ունջ-, փար-, փոխ-, քան-, քող-:
⁶ Լ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լեզվաբանության ներածություն, Եր., 2008, էջ 151:
⁷ Հ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 380:
⁸ Էդ. Ա դ ա յ ա ն, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 249:

կազմված բառի առանց նախածանցի ձևը, սերող հիմքը պետք է համարել նախածանցին հաջորդող մասը»,⁹ իսկ «...նախածանցավոր մասը պետք է համարել սերող հիմք, եթե առանց նախածանցի կազմությունը գոյություն չունի»:¹⁰ Ընդունելով Էդ. Աղայանի այս մոտեցումը՝ առանձնացնենք մի քանի տերմիններ՝ երևույթը տեսանելի դարձնելու համար, ինչպես՝ բաղխոհական, նախագիտություն տերմիններում խոհական և գիտութիւն բաղադրիչները լեզվում գոյություն ունեն որպես անկախ բառեր, իսկ ընդհանրական և հակադրութիւն տերմիններում սերող հիմքերն են ընդհանուրն ու հակադիրը:

Նախածանցներից առավել կենսունակ են նաև ան- ժխտական նախածանցով կազմված փիլիսոփայական տերմինները, ինչպես՝

ա) Պարզ հիմք՝	բ) Ածանցող հիմքեր՝
անարար	անեղծական
անարուեստ	անիսկական
անգոյ	անիրատւթիւն
անմարմին	անլիութիւն
անմիտ	անկատարութիւն
անսկիզբ	անմահութիւն
անստեղծ	անմտութիւն
անօգտակար	աննիւթական

Զ- ժխտական նախածանցով տերմինները համեմատաբար սակավ են, ինչը պայմանավորված է այդ ածանցի բառակազմական անարտադրողականությամբ, ինչպես՝ չգոյ, չէական և այլն, որոնք պարզ հիմք ունեցող տերմիններ են:

Վերջածանցավոր տերմինները լայն տարածում ունեն ածանցավոր կազմությունների շարքում:

Հաճախադեպ են հատկապես -ութիւն, - սկան,- աւոր վերջածանցներով կազմված ձևերը, ինչպես՝

ա) Պարզ հիմք՝	բ) Ածանցող հիմք	ե) Բայահիմք՝
ազատութիւն	ընդհանրական	գոյացութիւն
գոհութիւն	գ) Ածանցական հիմք՝	իմացութիւն
ժամանակական	ազատականութիւն	զ) Դերբայական հիմք՝
իմաստութիւն	բանատրութիւն	ազդողական(ն)
ինքնութիւն	դիտատրութիւն	աճելութիւն
խոհական	խոհականութիւն	ընտրողութիւն
մասնական	դ) Բարդ հիմք՝	իրողութիւն
մտաւոր	երևակայութիւն	կարողութիւն
շնչաւոր	ինքնիշխանութիւն	է) Հնչյունավորված հիմք՝
սկզբնաւոր	ինքնագոյական	կատարելութիւն
ստեղծական և այլն:	խելամտութիւն և այլն:	ճշմարտութիւն և այլն:

Բաղադրյալ կաղապարներ

Բառաբարդումը կենսունակ բառակազմական եղանակ է: Այդ կաղապարով լեզվում կերտվում են բազմաթիվ նոր բարդություններ՝ բառային և տերմինային արժեքներով: Իհարկե, ածանցման համեմատությամբ բառաբարդումը, որպես տերմինակազմության միջոց, չի դրսևորում իր բոլոր հնարավորությունները, ինչպես, օրինակ, տերմինակազմությանը չեն մասնակցում կրկնավոր, կցական, հատվածական և հարադրական բարդությունները (եթե անգամ գոյություն ունեն, մեզ հանդիպած տերմինների մեջ այսօրինակ կառույցներ չեն հանդիպել):

Մեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում գերակշռում են բուն կամ իսկական բարդությունները՝ հատկապես բարդ հիմք ունեցող հոդակապով կաղապարները:

Ինչպես արդեն նշել ենք, բաղադրական հիմքերը բաժանվում են երկու խմբի՝ սերող և բաղադրող. բարդ փիլիսոփայական տերմինների շարքում այս երկու տեսակներն էլ դրսևորվում են:

⁹ Էդ. Աղայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 249:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 250:

Առանց անհանգի բաղադրական հիմքեր քիչ են հանդիպում: Ինչպես՝
ինքնագոյ (բաղադրող հիմք), *ողջախոհ* (սերող հիմք) և այլն:

Ածանցավոր տարբերակներն ավելի հաճախադեպ են՝

անսկզբնակից (բաղադրող հիմք), *զգաստասիրություն* (սերող հիմք), *ընդդիմակա-
 ություն* (սերող հիմք), *իմաստասիրություն* (բաղադրող հիմք), *խելամտություն* (բաղադրող
 հիմք), *հաւաքարանություն* (բաղադրող հիմք), *հետևաբանություն* (բաղադրող հիմք),
յարատևություն (սերող հիմք), *յարակայություն* (սերող հիմք), *շարաբանություն* (բաղա-
 դրող հիմք), *սնահառություն* (բաղադրող հիմք), *անձնիշխանություն* (անհողակապ կա-
 ռույց, սերող հիմք) և այլն:

Եվ այսպես, ինչպես նկատեցինք, փիլիսոփայական տերմինները գրաբարում
 հանդես են գալիս հետևյալ բառակազմական կաղապարներով՝

ա) Ածանցական կաղապարներ, որոնք ունեն պարզ, ածանցող և բաղադրող հիմ-
 քերով բաղադրիչներ,

բ) Բաղադրյալ կաղապարներ, որոնց մեջ իշխում են հողակապով կառույցները:

Փիլիսոփայական տերմինների շարքում ածանցավոր կազմությունները էական
 դեր ունեն և գերակշռող են: Նրանց մեջ որոշակի կշիռ ունեն հունարան նախաձանցնե-
 րով կազմությունները: Մեր ընտրանքում եղած փիլիսոփայական տերմինների շարքում
 հունարան դպրոցի ստեղծած բոլոր նախաձանցներով կառույցներ չհանդիպեցին. գոր-
 ծուն էին հատկապես ապ-, բաղ-, բաց-, ենթ-, հակ-, նախ-, ներ-, վեր-, ստոր-, տրամ-
 նախաձանցները:

Ան- նախաձանցը, -ություն, -ական, -աւոր վերջածանցներն իրենց կենսունակու-
 քյունը դրսևորեցին մաս տերմինակազմության մեջ, սակավաթիվ էին չ- նախաձանցով
 կազմությունները:

Կային մաս բայահիմք, դերբայական և հնչյունափոխված հիմքեր ունեցող տեր-
 միններ, ինչպես մաս հանդիպեցին այնպիսի կառույցներ, որոնք բառակազմական ա-
 ռումով տարբերվում են վերոնշյալներից, սակայն նրանց սակավությունը շարքեր կազ-
 մելու հնարավորություն առանձնապես չի ընձեռում, ինչպես, օրինակ, -եալ վերջավո-
 րությամբ ավարտվող տերմինները՝ գիտացեալ, էակացեալ, -ում(ն) վերջավորությամբ
 տերմիններ՝ բաղիաւաբումն, տարորոշումն, -բար, -պէս, (ա)գոյն վերջածանցներով
 տերմիններ՝ անմիջակաբար, մարմնապէս, ներհակապէս, ներհակագոյն և այլն:

Բարդ տերմինները հիմնականում հողակապով կառույցներ են՝ բաղադրող և սերող
 հիմքերով:

Ներկայացնելով փիլիսոփայական տերմինների բառակազմական կաղապարնե-
 րը՝ նպատակ ունեինք բացահայտելու վերջիններիս կառուցվածքային առանձնահատ-
 կությունները և բառակազմական այս կամ այն միջոցի գործածականության հաճա-
 խականությունն այս ոլորտում՝ պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ
 լեզվական օրինաչափություններով:

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ ФИЛОСОФСКИХ ТЕРМИНОВ В ГРАБАРЕ

____ *Резюме* ____

____ *Г. Мнацаканян* ____

Рассмотрение терминологического состава языка, разделение словообразо-
 вательных форм-один из важнейших вопросов терминологии.

Анализ словообразования философских терминов дает возможность опреде-
 лить их структурные особенности, частность того или иного словообразова-
 тельного средства в этой сфере.